

ДЕЯКІ ТЕНДЕНЦІЇ ПОЛІТАРХЕОЛОГІЇ В СУЧАСНІЙ РОСІЇ

Політизація науки в ХХІ ст. є наслідком стихійних процесів у посттоталітарному суспільстві – з одного боку, та свідомої діяльності державних структур – з другого. Зокрема, прояви політархеології автор вбачає в низці праць російських колег, виданих упродовж останніх років.

Російська археологія за посттоталітарної доби розвивається динамічно, зберігши та навіть розширивши свої організаційні структури, налагодивши потужну видавничу діяльність та продовжуючи польові дослідження як на безкрайніх просторах держави, так і за кордоном. Дослідження російських колег традиційно відзначаються високим професіоналізмом, а наша співпраця зі східними сусідами була й лишається обопільно корисною. Автор має власний позитивний досвід 15 років спільних розкопок пам'яток доби бронзи на Луганщині за участі археологів Воронежського державного університету, Інституту археології НАН України та Донбаського державного технічного університету. За роки спільних досліджень і спілкування з провідним російським археологом професором А. Д. Пряхіним розв'язано чимало наукових та організаційних проблем, але й виявилися різні погляди, зокрема, на історію археологічної науки в Росії та Україні. Склалася ситуація, коли російські колеги приділяють велику увагу історії науки, а українські – ніби не наважуються зазирнути у власну історію археології. А тут є благодатний ґрунт для досліджень, оцінок і дискусій. Пропоную особистий погляд на деякі проблеми історіографічного плану.

Термін «політархеологія» задіяно в редакційній статті до ювілею журналу «Российская археология» в сучасному та виразно негативному контексті. Політархеологією, на думку авторів, є політичне використання науки для маніпулювання історичним минулим. Конкретно ж йдеться про дискусії щодо культурно-історичного континуїтету тих чи інших націй, обґрунтування «права успадкування» окремих теренів. У контексті політархеології згадано гонитву за унікальними знахідками, організацію «ювілеїв» окремих пам'яток, міст тощо [1]. Загалом, наведені тлумачення терміна є досить розмитим. Сутність явища визначають перші три слова – *політичне використання науки*. Конкретні ж прояви його можуть бути найрізноманітнішими. Природно, що політархеологія повсякдень доводить свою життєспроможність. Наївно вважати,

що вона з'явилась в останні 15–20 років, як наслідок перебудови та розвалу Імперії зла.

Ще раніше системно вдавались до прямого політичного впливу на археологію партійні органи СРСР. Класичним прикладом радянської політархеології є так званий 1500-річний ювілей Києва. За публічними спогадами учасників тих подій, київські функціонери запросили Києву 2000 років, а в Москві дозволили 1500. Археологам доручили аргументувати саме узгоджену на вищому рівні дату, яка вже не підлягала подальшому обговоренню.

Радянським чиновникам загалом-то й вигадувати тут не треба було нічого особливого. Адже існував чималий централізаторський політархеологічний досвід царської Росії, відбитий в численних документах та спогадах сучасників. Отже, політархеологія на сході Європи лишилась як спадщина спочатку імперського, а далі – тоталітарного режимів.

Фактично, політична складова була прищеплена археології чиновниками царського уряду ще в ХІХ ст., в процесі становлення археологічної науки як такої. Цікаві та яскраві аргументи на користь останнього твердження зібрані російським дослідником О. С. Смирновим у статті під красномовною назвою «Археологія в імперському просторі Росії» [2].

Політичну складову прищепили російській археології, вважаємо, на сімейному рівні. Граф С. С. Уваров вивів засадничу ідеологему «самодержавство, православ'я, народність», а його син О. С. Уваров та невістка П. С. Уварова надали їй, так би мовити, археологічне забезпечення. Політичною доцільністю, наприклад, зумовлювалися місця проведення більшості археологічних з'їздів. Міністр внутрішніх справ в уряді Олександра ІІ П. А. Валуєв планував «вводворение Калуги в Киев и Вологды в Вильно» [3]. Виконанню цієї «цивілізаторської» місії й мали сприяти археологічні з'їзди у названих та інших містах Західного краю. Імператор Олександр ІІІ забажав проведення археологічного з'їзду ще далі, у Варшаві, та реалізацію високої монаршої волі заблокували польські археологи. Якщо пер-

ші з'їзди, проведені на теренах України, мали антипольське забарвлення, то наступні були орієнтовані на боротьбу з українським національним рухом в археології [4].

Політичний режим в Російській Федерації будується нині на засадах керованої демократії та посилення президентської вертикалі влади. Після 2000 р. виразнішою стає політична складова в археології, як у практиці цієї науки, так в поглядах на її історію. Тому й аналізують уважно сучасні дослідники археологічний досвід імперської Росії, з огляду на потреби формування неоімперської ідеології та пошуку національної ідеї, нібито втраченої в минулому столітті.

В археології Росії загалом позначено три етапи розвитку, пов'язані з кардинальними змінами політичного устрою держави: 1) археологія Російської імперії («русская»); 2) археологія СРСР («советская»); 3) археологія Російської Федерації «российская». Їх об'єднує ширше поняття – «отечественная археология» [5]. Така концепція триєдиної «вітчизняної» археології цілком логічна. Проте, й це вже наша проблема, історики російської археології воліють не помічати процесу становлення національних археологічних шкіл за імперського («русского») періоду. Надалі простежується тенденція оминати увагою юридично оформлені національні археологічні школи союзного періоду, ховаючи їх під покровом «советской»/«отечественной» археології. Отже, за такою логікою, імперською по суті, українська археологія розпочинається хіба що в ніч на 9 грудня 1991 року, коли її дослідники лягли спати «отечественними», а прокинулися українськими.

Централізаторська логіка підказує російським історіографам, що науковці першого етапу вивчали археологію Росії й тому їх слід вважати «русскими», незалежно від національності, місць проживання та ведення польових досліджень. Певні винятки робили хіба що для дослідників з Фінляндії та Польщі, з огляду на автономний статус цих країв. Археологи другого етапу, за малим винятком, подаються як «советские» чи «отечественные», а третього – вважаються, природно, «российскими» [6].

Спроби заднім числом «русифікувати» усіх археологів часів царської Росії доходять іноді до курйозу. Так, до кола прогресивних професорів, які включали археологію до курсу «Русской истории» зараховано ... М. Грушевського [7], який жив і працював у іншій імперії – Австро-Угорській. Та й читав М. Грушевський у Львівському університеті концептуально іншу історію, а саме – «Історію України-Руси».

Чи можна вважати «російськими» тих українських археологів, що бойкотували роботи археологічних з'їздів, коли їм забороняли роби-

ти доповіді рідною мовою чи тих, хто добивався проведення Українського археологічного з'їзду? Зрештою, 1901 р. в Харкові українська мова офіційно зазвучала в доповідях на XII археологічному з'їзді [8]. Тоді в організації цього зібрання проявила себе археологічна родина Єфименків – батько Петро Савович, мати Олександра Яківна та син Петро. П. С. Єфименка, замолоду – активного народника, друзі називали Царедавленком. Найвідомішою монографією О. Я. Єфименко була «Історія України та її народу» [9], а Петро Петрович з часом став четвертим директором Інституту археології АН УРСР (1946–1954), наставником блискучої повоєнної генерації українських археологів. Як бачимо, ідеологічні й національні погляди родин Уварових та Єфименків так істотно різнилися, що однопланова оцінка дожовтневої російської археології як «русской» вимагає істотних коректив. Принаймні, з боку історіографів нових незалежних держав.

Варто звернути увагу на ту обставину, що рівнобіжно до «натуралізації» археологів з окраїн, у сучасній російській історіографії можна помітити ще й певну ієрархізацію науковців за регіональною та національною ознаками. Такий поділ практикувався ще в XIX ст., коли імперські чиновники чітко розділяли центральне ядро Росії, що складалось десь із десяти губерній довкола Москви, периферійні губернії та «краї» з виразною національною специфікою. Певну тенденцію до ієрархізації можна помітити, зокрема, в цитованій вище монографії А. Д. Пряхіна. Дослідження в басейні Дону по обидва боки від російсько-українського кордону провадили, відповідно, російські та українські дослідники. Для оцінки доробку російських науковців першого ряду обрано визначення «видатний» та «знаний» з фото великого формату для перших. Утім, «видатним» лєнінградцям приділено менше уваги, ніж провідним представникам Московської школи. Корифеї української археології не піднялися в оцінках російського колеги вище позначки «знаний»: Д. Я. Телегін – «відомий вітчизняний...»; С. С. Березанська – «відомий вітчизняний...»; С. Н. Братченко – «відомий український...» [10].

Продовжуючи спостереження, звернемося до вузівського підручника «Археологія», виданого Московським державним університетом нещодавно. Почнемо з цитати: «У 1928 г. український вчений М. Я. Рудинський вперше у вітчизняній літературі ввів термін «мезоліт»...» [11]. Тут поєднано дві характеристики: «український» та «вітчизняна». Видається, що додаток «український» дещо полегшує вагу «вітчизняного» археолога. Чому саме? Та тому, що М. Рудинський потрапив до тексту цього підручника, мабуть,

випадково, через недогляд редакторів, позаяк іншим археологам з окраїн місця у викладі не знайшлось. Наприклад, таким видатним поста- тям, як С. М. Бібіков, П. П. Єфименко, О. І. Те- реножкін, П. П. Толочко. Немає й їхніх моногра- фій серед літератури, рекомендованої росій- ським студентам. Деякі книги національних науковців до списку все-таки потрапили, але ... з вилученням прізвищ авторів. Так, у пропоно- ваний книжці «Путь из Булгара в Киев» (Казань, 1991) не зазначені прізвища О. П. Моці та А. Х. Халікова [12].

Не подумайте лишень, що цей підручник присвячений археології Росії, а тому й не потре- бує напрацювань закордонних фахівців. Автори «Археологии» жодним чином не стримувала се- бе сучасними політичними кордонами Російсь- кої Федерації, фактично охопивши ареал особ- ливих геополітичних інтересів своєї держави (Центральна Азія, Південний Кавказ, Балтія та Центрально-Східна Європа). Не оминули ува- гою й Трою на стратегічно важливих Протоках. Зрозуміло, що й вся археологія України, почина- ючи з Королевого і закінчуючи монетами з три- зубом і київськими гривнями, там предметно репрезентована. Та, водночас, вона виявилась максимально деперсоналізованою стосовно ук- раїнських дослідників. Хоча найважливіші роз- копки російських археологів на теренах України персоніфіковані. Тенденція замовчування поши- рилась і на Інститут археології НАН України та інші національні археологічні центри, і на серед- ньовічний Київ, блискуче відсутній на мапах VIII–X та XI–XIII ст. На мапі Хозарського кага- нату Таматарха (Тмутаракань) є, а Києва – катма. Тому, ймовірно, немає й мапи Київської держави (каганату), а натомість подано мапу розселення східнослов'янських племен у XI–XIII ст. [13]. Зазначені обставини змушують нас припустити, що цей підручник завершено не без впливу політ- археології. Керованій демократії – керовану ар- хеологію.

На тих осіб, хто вибивається із системи керо- ваності, чекає жорстка процедура колективного перевиховання на сторінках провідного фахово- го журналу. Г. Б. Здановичу дісталось за надмір- но емоційну інтерпретацію укріплених посе- лень синташтинської культури на Південному Уралі, відкритих ним же [14]. О. О. Формозов зважився на критичний аналіз російської архео- логії – доби тоталітаризму та сучасної. Від- повідь опонентів виявилась вельми жорсткою та однозначно негативною [15]. За підсумками такого обговорення формулюється вердикт: «Редрада і редколегія вважають, що подальша дискусія із порушених питань недоцільна – оби- дві сторони висловилися цілком ясно» [16]. На нашу думку, висловлення полярно протилежних позицій мало б стати поштовхом до широкого обговорення проблем історії російської архео- логії, й не лише російської. Радянські підходи до її висвітлення як поступу від перемоги до перемоги неправдиві та безнадійно застарілі, а новітні ще потребують напрацювання на тлі відкритої дискусії.

А чому нам варто повчитися у російських ко- лег, то це серйозній увазі до питань історіогра- фії. При тому не лише до питань вузьких, зумов- лених вимогами до дисертаційних досліджень, а й до загальних проблем формування та розви- туку національної археологічної науки. Єдину пра- цю такого плану написано професором П. Курін- ним і видано 40 років тому в Мюнхені та переви- дано нещодавно в Полтаві [17]. Нині вже не заборонено торкатися цієї проблеми й у Києві, а інерцію остраху й досі не подолано. Складаєть- ся парадоксальна ситуація, що важливі факти з історії нашої науки знаходиш у працях російсь- ких колег, з їхньою інтерпретацією. Погляд збо- ку потрібний і корисний, але він завжди слабува- тиме на односторонність. Погляд ізсередини має бути багатограним, стереоскопічним – таким, що сягне суті проблеми. Ніхто за нас історію нашої науки не напише.

- Беляев Л. А., Нам 50, или от «Советской археологии» к «Российской археологии» / Л. А. Беляев, Н. А. Макаров, Р. М. Мунчаев // Российская археология. – 2007. – № 1. – С. 9.
- Смирнов А. С. Археология в имперском пространстве России / А. С. Смирнов // Из истории отечественной археоло- гии. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 2008. – Вып. 1. – С. 66–86.
- Валуев П. А. Из дневников / П. А. Валуев. – СПб., 1861. – Т. 2. – С. 81. Цит. за: Смирнов А. С. Археология в имперс- ком пространстве. ...
- Смирнов А. С. Вказ. праця. – С. 82.
- Пряхин А. Д. Доно-Донецкая степь-лесостепь в эпоху брон- зы. История изучения (вторая половина XIX – начало 90-х гг. XX в. / А. Д. Пряхин – Воронеж: Издательско-полигра- фический центр Воронежского государственного универси- тета, 2008. – Кн. 1. – С. 15.
- Пряхин А. Д. Вказ. праця. – С. 15–48, 61.
- Формозов А. А. Русские археологи в период тоталитаризма. Историографические очерки. 2-е изд. доп. / А. А. Формо- зов. – М.: «Знак», 2006. – С. 32–33.
- Смирнов А. С. Вказ. праця. – С. 80–82.
- Формозов А. А. Вказ. праця. – С. 110–115.
- Пряхин А. Д. Вказ. праця. – С. 121, 179, 185.
- Археология: Учебник. Под ред. РАН В. Л. Янина. – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 2006. – С. 92.
- Там само... – С. 597.
- Там само... – С. 446, 477.
- Кореняко В. А. Наука и паранаука в современной отечес- твенной археологии (по следам обсуждения «проблемы Ар- каима») / В. А. Кореняко, С. В. Кузьминых // Российская археология. – 2007. – № 2. – С. 173–177.
- Шер Я. А. О некоторых особенностях освещения новейшей истории Российской археологии / Я. А. Шер // Российская археология». – 2006. – № 3. – С. 165–169; Савинов Д. Г.

- О «юбилейных» книгах А. А. Формозова / Д. Г. Савинов // Там само. – С. 169–173; Молодин В. И. Человек, наука и Формозов / В. И. Молодин // Там само. – С. 173–176; Герасимова М. М. «Филькина грамота» А. А. Формозова / М. М. Герасимова // Там само. – С. 176–177; Черных Е. Н. Об «историографической» серии книг А. А. Формозова: литературно-психологические ассоциации / Е. Н. Черных // Там же. – С. 177–181.
16. От редсовета и редколлегии // Российская археология. – 2006. – № 3. – С. 9.
17. Курінний П. Історія археологічного знання про Україну. – Вид. 2-ге, репринтне / П. Курінний – Полтава, 1994. – 140 с.

V. V. Otroshenko

ABOUT SOME BIASES OF POLITICAL ARCHAEOLOGY IN THE MODERN RUSSIA

On the one hand, politicization of science in 21st century is a consequence of spontaneous processes in post-totalitarian society. On the other hand, it is a result of deliberate action of state authorities. The author is revealing manifestations of political archaeology in a number of Russian publications, which were appeared through last years.